

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ
ÜZEYİR HACIBƏYLİ ADINA BAKI MUSIQİ AKADEMİYASI

Əlyazması hüququnda

NUN İÇELLİ ELİF İLHAN QIZI
TÜRK VOKAL İFAÇILIĞINDA FONETİK MƏSƏLƏLƏR

6213.01 – Musiqi sənəti

**sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsinə
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2014

Dissertasiya işi Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının
“Musiqi tarixi” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: *Azərbaycan Respublikasının Əməkdar
incəsənət xadimi, fəlsəfə elmləri doktoru, professor*
Gülnaz Abutalıb qızı Abdullazadə

Rəsmi opponentlər: *sənətşünaslıq üzrə elmlər doktoru, dosent*
Cəmilə İsmayıl qızı Həsənova

sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru
Emel Ramiz qızı Şenocak

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət
Universiteti, “Musiqişünaslıq” kafedrası

Müdafiə ____ 31 _____ yanvar _2014-cü ildə saat 14⁰⁰ Bakı Musiqi
Akademiyasının nəzdində yaradılmış F/D 02.151 Dissertasiya Şurasının
iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Şəmsi Bədəlbəyli küç., 98.

Dissertasiya ilə Bakı Musiqi Akademiyasının kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat _____ dekabr 2013-cü ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya şurasının elmi katibi,
Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru

H.MƏMMƏDOVA

DISSERTASIYANIN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Türkiyə türkcəsinin və prozodi məsələsinin Türk musiqi əsərlərində necə istifadə edilməsi zəruri bir məsələ olduğuna görə, bununla bağlı yazı, danışma birliyi, prozodi və vokal icra baxımından istifadə yollarının araşdırılması bu günümüz üçün aktual problemlər sırasında duran məsələlərdəndir.

Dil ilə musiqimizin estetik bir şəkildə birləşməsi son dərəcə əhəmiyyətli bir mövzudur. Musiqi kimi, bütün dünyanı asanca təsiri altına alan və eyni zamanda digər sənət sahələri içində, dilə də layiq olduğu diqqət göstəriləlidir.

Burada musiqidə dil ünsürünün əhəmiyyətli qollarından biri olan prozodi mövzusu və fonetika bir-birinə qarışdırılmamalıdır. Ümumiyyətlə fonetika deyildiyində ağla dərhal prozodi mövzusu gəlir. Ancaq, ikisi bir-birindən fərqli mövzulardır.

Prozodiyi, gündəlik danışiq dilinin musiqiyə uyğun bir şəkildə oturulması olaraq təyin edə bilərik. Yəni prozodidə hecanın dəyərinə (uzunluq ya da qısalığına), vurğu və tonlamasına uyğun musiqi yaratmaq əsasdır. Fonetika isə, yazı, oxuma, danışma birliyi, səslərin meydana gəlməsi, çıxışı, səslətmə orqanları və s. ilə maraqlanır.

İnsanların formalaşmasında bir-biri ilə bağlı əsas üç xüsusiyyət vardır. Bunlar insanın ruhu, öyrənməyə və dilə hakim olma istəyidir. Məhz dilə hakim olma istəyi dillə əlaqədar elmi işlərin inkişafını təmin etmişdir. İnsan dilinin elmi araşdırmalara mövzu olması linqvistika elminin meydana gəlməsinə zəmin hazırlamışdır. Linqvistika – dillərin inkişafını, aralarındakı əlaqələri və dünya üzrə yayılmasını araşdırır. Fonetika – səs haqqında məlumat, linqvistikanın araşdırma sahələrindən biri olub, səslərin meydana gəlməsi və eşidilməsi mövzularının tədqiqi ilə məşğul olur.

Daha geniş bir dairəni əhatə edən fonetikanın əsas tədqiqat sahəsinin dillərlə məhdudlaşmadığını və səsin fiziki hadisə olaraq öyrənilməsi ilə maraqlandığını söyləyə bilərik. Bu səbəbdən, çıxarılan səslərin yazı üzərində tam olaraq qarşılığını vermək lazımdır. Bütün dillərə uyğunlaşdırıla bilən şəkildə yaradılmış Beynəlxalq Fonetik Əlifba (International Phonetic Alphabet)¹ bu ehtiyacdən meydana gəlmişdir.

Bu baxımdan müraciət etdiyimiz mövzunun aktuallığını xüsusi olaraq qeyd etməliyik. Fonetika və prozodinin, fərqli iki iş sahəsi olmalarına

¹ İ.P.A. The Principles of the International Phonetic Association. London, 1952.

qarşı, bir-birləri ilə qohum iki sahə kimi öyrənilməsi müasir musiqi təhsili sahəsində xüsusilə zəruridir. Çünki fonetikanı bilmədən prozodi istiqamətində düzgün bir tədqiqat aparıla bilməz, bunlar bir-birlərinə bağlıdır. Bu da müasir dövrdə aktual və həlli vacib məsələlərdir.

Mövzunun işlənmə səviyyəsi. Cəmiyyət halında yaşayan insan şübhəsiz ki, çox qədim dövrlərdən bəri dil dediyimiz fakt üzərində düşünmüşdür. Yer üzündə dilin öyrənilməsi ilə bağlı məlum olan ilk işlər qədim Hindistandan – qədim Yunanıstana qədər yaranmışdır.

Dünya üzərində təsbit edilmiş olan dillərin yazıldığı kimi oxunub danışılmadığı özünü göstərir. XIX əsrin sonuna qədər bu mövzu bir elm olaraq baxılmamışdır. XIX əsrin sonunda Ferdinand da Saussurenin² çalışdığı fonetika əlifbası bütün dünyada bərabərliyi olan bir əlifba olub, hər dilə uyğunluğu özünü göstərir. Dilimizdə isə mövzu ilə əlaqədar elmi şəkildə yaxın zamanda işə başlanmış olub, tətbiq mərhələsində çox təəssüf ki bir müvəffəqiyyət təmin edilə bilməmişdir. Fonetika əlifbasının məqsədi yazma, oxuma və danışmada birliyi təmin etməkdir.

Dil elmi indiki vaxtda böyük əhəmiyyət qazanmışdır. Ancaq XIX əsrin sonlarında və xüsusilə XX əsrdə dil səslərinin araşdırılması ayrı bir tədqiqat səviyyəsinə gəlmiş, hətta bu sahə içərisindəki mövzuların dərinliyinin araşdırılması və işıqlandırılması nəticəsində hər mövzu ayrı bir elm sahəsi xüsusiyyəti qazanmışdır.

Bu problem dünya üzrə bir sıra dilçi alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu baxımdan D.Abercrombie³, J.L.Austin⁴, L.Bloomfield⁵, N.Chomsky⁶, D.Crystal⁷, C.F.Hockett⁸, W.P.Lehman⁹, P.Lieberman¹⁰, Wangler Hans-Heinrich¹¹ və başqa alimlərin tədqiqatlarını qeyd edə

² Sausure Ferdinandde. Cours de linguistique générale. Yayınlayanlar: Ch. Bally-A.Sechehaye. Paris, 1931.

³ Abercrombie D. Studies in Phonetics and Linguistics. OUP, 1965; Abercrombie D. Elements of General Phonetics. Edinburg UP 1967.

⁴ Austin J. L. How to do Things with Words. London, 1971.

⁵ Bloomfield L. Language. Allen and Unvin, 1933.

⁶ Chomsky N. Aspect of the Theory of Syntax. Deep Structure, Surface Structure and Semantic Interpretation: Studies in General and Oriental Languages. Cambridge, Mass, 1965.

⁷ Crystal David. Linguistics. Harmondsworth, 1976.

⁸ Hockett C.F. A Course in Modern Linguistics. New York, 1958.

⁹ Lehman W.P. Historical Linguistics an Introduction. Holt Rinehart and Winston, 1962.

¹⁰ Lieberman P. Intonation, Perception and Language. The M.I.T. Press, 1967.

¹¹ Wangler Hans-Heinrich. Physiologische Phonetik. Eine Einführung, Marburg, 1972.

bilərik. Bu kimi xarici dillərdə olan tədqiqatlardan bəzilərində Türk dili ilə bağlı maraqlı araşdırmaları, musiqi və dil əlaqələrinə də diqqət yetirildiyini də izləyirik, məsələn, T.Kumbaracı¹², Nash Rose¹³, R.B.Less¹⁴ və digər tədqiqatlar bu qəbildəndir.

Bu istiqamətdə Türk dilçi alimlərinin və musiqişünaslarının da aparıcıları tədqiqatlar xüsusi qeyd olunmalıdır. R.M.Gazimihal¹⁵ Aksan Doğan¹⁶, Başkan Özcan¹⁷, Demircan Ömer¹⁸, Hatipoğlu Ahmet¹⁹, Emel Şenocak²⁰, Ergişi Süleyman²¹, Gülüdaş Saadet²², Selen Nevin²³, Tansu Muzaffer²⁴, F.Timurtaş²⁵, Fuad Koray²⁶Üçok Necip²⁷, N.M.Yusuf²⁸ kimi

¹² Kumbaracı T. Consonantly Conditioned Alternation of Vocalic Morphophonemes in Turkish. Antropological. 1966.

¹³ Nash Rose. Turkish Intonation an Instrumanutal Study. Den Haag, 1973.

¹⁴ Less R.B. The Phonology of Modern Standard Turkish. Bloomington, 1961.

¹⁵ Gazimihal Mahmut Ragıp. Şarki Anadolu Türkü ve Oyunları, İstanbul Konservatuarı Neşriyatı, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1929; Musiki Sözlüğü, M. E. B.Yayınları, İstanbul, 1961

¹⁶ Aksan Doğan. Anadili: Türk Dili Dergisi. Sayı 31, 1975; Aksan Doğan. Her Yönüyle Dil. İstanbul, 2009.

¹⁷ Başkan Özcan. Lenguistik Methodu. İstanbul, 1967; Başkan Özcan. İnsan Dilinin Doğuşu. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı belleten. 1968; Başkan Özcan. Fonemik Tahlilde Kıtaslar Meselesi. İstanbul, 1955; Başkan Özcan. Dil Kullanılışında Geçerli Tutarsızlıklar. Genel Dilbilim Dergisi, 1/2, 1978.

¹⁸ Demircan Ömer. Türkiye Türkçesinin Ses Düzeni. Türkiye Türkçesinde Sesler. Ankara, 1979; Demircan Ömer. Türk Dilinde Vurgu: Sözcük Vurgusu. Türk Dili, 1975; Demircan Ömer. Türk Dilinde Ek Vurgusu. 1976; Demircan Ömer. Türkiye Yer Adlarında Vurgu. 1976; Demircan Ömer. Bileşik Sözcük ve Bileşik Sözcüklerde Vurgu. 1977; Demircan Ömer. Türkiye Türkçesinin Ses Dizgesi. Ankara, 1979.

¹⁹ Hatipoğlu Ahmet. Karşılaştırmalı ve Uygulamalı Türk Musikisinde Prozodi. T. R. T. Müzik Dairesi Yayınları, Ankara, 1983.

²⁰ Şenocak E. “Türkiye vokal ifaçılığının formalaşmasında Avrupa vokal texnikasının rolü”. Sən. üz. Fə.l.dok. Avtoreferat. Bakı, 2007

²¹ Ergişi Süleyman. Sözlü Türk Müziğinde Prozodi. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul, 2006.

²² Gülüdaş Saadet. Vurgu ve Vurgulamaları ile Türk Musikisinde Prozodi. Kurtiş Matbaacılık, İstanbul, 2003.

²³ Selen Nevin. Dilin Melodisi. Batı Dil ve Edebiyatları Dergisi II / I, 1969; Selen Nevin. Fonolojik Statistik. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Sayı 16, 1970; Selen Nevin. Alman Dilinin Fonolojisi. Ankara, 1975; Selen Nevin. Söyleyiş Sesbilimi, Akustik Sesbilim ve Türkiye Türkçesi. Ankara, 1979; Selen Nevin. Entonasyon Analizleri, Ankara, 1973; Selen Nevin. Türkler için Alman Dilinin telaffuz kuralları. Ankara, 1970.

²⁴ Tansu Muzaffer. Türk Dilinin Entonasyonu, Ankara, 1941; Tansu Muzaffer. Experimental Bakımdan Türk Fonetigi. Ankara, 1941; Tansu Muzaffer. Durgun Genel Ses Bilgisi ve Türkçe. Ankara, 1963.

alimlərin tədqiqatları müraciət etdiyimiz mövzu baxımından olduqca önəmlidir və biz həmin mənbələrə əsaslanmışıq.

Dissertasiyanın məqsədi Türkiyə türkcəsindəki yazı və danışmada və buna paralel olaraq sözlü musiqidə dilin əhəmiyyətli ünsürü olan prozodi məsələsində araşdırılmamış problemlərə toxunmaq və bunların vokal icrasına təsirlərini təsbit etməkdir.

Bu məqsəddən irəli gələrək, dissertasiya işində aşağıdakı **vəzifələr** irəli sürülür və onların həlli qarşıya qoyulur:

- İnsan dilinin səslərini tanıya bilmək onların incəliklərinə vara bilmək üçün, danışma əməliyyatının reallaşmasını təmin edən orqanların quruluşunun və işləyişinin yaxşıca bilinməsi lazımdır.

- Bununla yanaşı, çıxarılan səslərin necə eşidildiyi də ayrı bir əhəmiyyət daşıyır və onların araşdırılması da dissertasiyada qarşıya qoyulan vəzifələrdəndir.

- Dilçilik sahəsində Türkiyədəki əhəmiyyətli tədqiqatların öyrənilməsi və vokal icrada səslərin mənalı vahidlər meydana gətirərkən necə düzüldüklərinin və səslərin dəyişmə qaydalarının araşdırılması vacib məsələlərdən biridir.

- Danışiq və yazı bilgilərinin təmin edilməsi məqsədilə, bəzi xüsusi cəhətlərə diqqət yetirilməsi, musiqidə dilin yazıldığı kimi oxunmadığı ya da danışılmadığı haqqında fikirlərin izah olunması və bu fərqlərə diqqət yetirilməsi, fonetika əlifbası ilə musiqi əsərlərinin yazılışına aid örnəklərin verilməsi dissertasiyada həyata keçirilən vəzifələr sırasındadır.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq, Türkiyə türkcəsindəki yazı və danışmada və buna paralel olaraq sözlü musiqidə dilin əhəmiyyətli ünsürü olan prozodi məsələsi araşdırılmış və bunların vokal icrasına təsirləri üzə çıxarılmışdır. Buna nail olmaq üçün aşağıdakı müddəalar irəli sürülür:

- Fonetika-diksiya və prozodinin məsələlərinə tarixi baxış;
- danışma orqanlarımızın quruluşu (fizioloji ya da anatomik) araşdırılır;
- səs elmində fonem adlanan dil səslərinin danışma orqanlarımızdan hansı şərtlər altında çıxdığını və necə meydana gəldiyini bütün detalları ilə təyin edilir;

²⁵ Timurtaş F. Eski Türkiye Türkçesi, IV yy. İstanbul, 1977.

²⁶ Koray F. Çocuklarımıza Şarkılı Oyunlar Müzikli Şiirler. Ankara, 1949

²⁷ Üçok Necip. Genel Fonetik (Ana çizgileri). İstanbul, 1951; Üçok Necip. Genel Dilbilim (Lengüistik). Ankara, 1947.

²⁸ Yusuf N.M. Çağdaş Türk Fonolojisi Üzerine Notlar. Bilimsel Bildiriler, 1972.

- səslər və səslətmə orqanları detallı olaraq araşdırılır;
- Beynəlxalq Fonetik Əlifba istifadə edilərək nümunələr verilir;
- Ədəbiyyatda və musiqidə prozodinin ünsürləri tədqiq edilir;
- Türk musiqi əsərləri nümunəsində vokal icrasının fonetik-diksiya və prozodi təhlili.

Bu tədqiqatda təcrübədə özünü göstərən çətinliklərin aradan qaldırılması üçün yeni görüş, təklif və işlərə etibarlı bir zəmin hazırlanmasına çalışmışıq.

Dissertasiyanın metodoloji əsası. Dissertasiyanın metodoloji əsasını musiqi nəzəriyyəsi ilə bağlı tədqiqatlar, musiqişünas alimlərin nəzəri müddəaları təşkil edir. Tədqiqat prosesində nəzəri musiqişünaslıqda qəbul olunmuş təhlil metodlarından, o cümlədən, tarixi-nəzəri və müqayisəli təhlil metodundan istifadə edilmişdir. Bu məqsədlə Türk və xarici musiqişünasların elmi yaradıcılığına müraciət edilir, musiqi mədəniyyəti, musiqi təhsili və tədrisi formalaşması təbii yollar ilə nəzərdən keçirilir.

Bu baxımdan R.M.Gazimihal, H.Ahmet, G.Saadet, E.Şenocak, S.Nevin, N.M.Yusuf, S.Atasoyun, F.Korayın tədqiqatları araşdırmanın metodoloji bazasına çevrilmişdir.

Tədqiqatın obyektı Türkiyə türkcəsindəki yazı və danışmada və buna paralel olaraq sözlü musiqidə dilin əhəmiyyətli ünsürü olan prozodi məsələsinin araşdırılmasından və bunların vokal icrasına təsirləri üzə çıxarılmasından ibarətdir.

Tədqiqatın predmetini Türkiyə türkcəsinin və prozodi məsələsinin Türk musiqi əsərlərində istifadə edilməsinin öyrənilməsi və onların yazı, danışma birliyi və prozodi baxımından təhlili təşkil edir.

Tədqiqatın materialını əsasən Türk şarkıları təşkil edir ki, bu nümunələr Fonetika əlifbasının Türkiyə türkcəsinin səslərinə təbii məsələlərindən irəli gələrək seçilmişdir.

Dissertasiyanın elmi-təcrübi əhəmiyyəti. Tədqiqatın materiallarından, əldə edilmiş elmi müddəalardan Azərbaycanda və Türkiyədə gələcək elmi işlərdə, tədqiqat və mühazirələrdə, seminarlarda istifadə edilə bilər. Xüsusilə ali və orta ixtisas məktəblərinin nəzəri və praktiki kurslarında – “Vokal” ixtisası, “Pedaqoji hazırlıq” və s., habelə incəsənət sahəsini əhatə edən digər fənlərin tədrisində faydalı ola bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya Üzeyir Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları müəllifin elmi konfranslarındakı çıxışlarında, yerli və xarici elmi məcmuələrdə çap olunmuş bir sıra məqalələrində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi Giriş, 4 fəsil, 4 bölmə, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından və əlavələrdən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** bölməsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, onun elmi işlənmə səviyyəsi, elmi yeniliyi açıqlanır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodoloji əsası, təcrübi əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir.

Dissertasiyanın I fəslı “Fonetika-diksiya və prozodi məsələlərinin tarixi inkişafı” adlanır. Bu fəsil iki bölmədən ibarətdir: 1.1. “Fonetika-diksiya məsələlərinə tarixi baxış”; 1.2. “Prozodinin yaranması və inkişafı”.

I fəslin birinci bölməsi (1.1.) **“Fonetika-diksiya məsələlərinə tarixi baxış”** adlanır. İnsanların həyatında daimi olaraq təkrarlanan hərəkətlərdən biri nitqdır. İlk dəfə olaraq, Yunanıstanda nitqdən yüksək sənət səviyyəsində istifadə edilərək, natiqlik sənətinin əsası qoyulmuşdur. Bu inkişaf Yunanıstanda 4 mərhələdə reallaşmışdır. Bunlardan:

Birincisi, naməlum bir zamandan Fars döyüşlərinə qədər uzanan dövrdür. Bu dövr natiqlik sənətinin başlanğıc dövrü olaraq qəbul edilir. İkincisi, Fars döyüşlərindən Makedoniyalı İsgəndərin ölümünə qədər olan dövrdür. Üçüncüsü, Makedoniyalı İsgəndərin ölümündən – romalıların Yunanıstanı işğalına qədər uzanan dövrdür. Dördüncüsü, romalıların Yunanıstanı işğalından – Bizans İmperatorluğunun Şərq və Qərb Bizans İmperatorluğu olaraq ayrılmasına qədər olan müddəti (e.ə. 146 - b.e. 395-ci illəri) əhatə edir²⁹.

Cəmiyyətlərin siyasi, iqtisadi, tarixi və mədəni səbəblərlə meydana gələn struktur və fikir baxımından dəyişiklikləri o cəmiyyətin dilinə də təsir etmişdir. Qədim zamanlardan cəmiyyətlərin yaşadığı bu dövrlər, dilin inkişafına mühüm təsiri olan natiqlik sənətinin yaranmasında və inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Bəhs etdiyimiz mərhələlərin başlanğıcında, Yunanıstanda monarxiya hakim olmuşdur. Belə ki, şahzadə və xalq arasında kəskin bir ayrılıq özünü göstərir. Bu dövrdə məhz şahzadə alınan qərarları eşitdirmə baxımından, mühakimədə, siyasətdə danışan tək adam kimi çıxış edirdi. Xalqın isə heç bir söz haqqı ya da müdafiə haqqı yox idi. Bu dövrün qabaqcıl şəxsiyyətlərindən biri – ölkəsinin tarixini dastan formasında izah edən,

²⁹ Anton, Westerman, Geschichte der Beredsamkeit in Griechenland und Rom, C.11, Leipzig, Verlag von Yahann Abrosius Barth, 1833-1835, sf.19, V.Ö.

qəhrəmanları xəyalındakı kimi azad surətdə danışdıran Homer sayılır.

Monarxiyadan sonrakı mərhələdə, aristokratik dövrdə bu dəfə zadəgan təbəqə ilə xalq arasında bir uçurum özünü göstərir. Söz söyləmə sənəti – natiqlik zadəgan təbəqə arasında inkişaf edir.

Demokratiyanı quran Solon dövründə hər vətəndaşın istər siyasi məsələlərin müzakirə edildiyi yerlərdə, istərsə də məhkəmələrin qurulduğu meydan yığıncaqlarında danışma haqqı olmuşdur. Bununla da natiqlik – söz söyləmə sənətinin yolu açılır və o dövrün imkanları çərçivəsində inkişaf etdirilir. Solondan sonrakı Tiran dövründə xalq yenə susdurulur. Bu dövrdə natiqlik sənəti tək əldə toplandığı üçün inkişaf edə bilməyərək, hətta geriləyir.

Klistenes ilə təkrar geri gələn demokratiya, Solonun söz söyləmə sənətinə verdiyi əhəmiyyəti eynilə təkrarlayır və bu sənət Yunanıstanın siyasi həyatına bağlı olaraq inkişaf edir. Uranlıq, Fars döyüşləri ilə ortadan qalxmış, geri gələn demokratiya ilə birlikdə Yunanıstana hər sahədə yeni nizam gətirilmişdir. Bu yeni nizam içində, meydanlarda döyüşün əmələ gətirdiyi çətinliklər içində danışan natiqlərin varlığına və natiqlərin yetişdirilməsinə ehtiyac duyulurdu.

Beləliklə, söz söyləmə – natiqlik, fərdi haqq və qabiliyyətdən kənar, sənətin bir qolu kimi meydana gəlir. Bunu bir elm halına gətirənlərin isə Koraks və Tsiasın olduğu qəbul edilmişdir. Afinada artıq müdrik adı verilən sofistlər, özlərini dilə və söz söyləmə sənətinə həsr etmişlər. Hətta xüsusilə müdafiə etmə və müzakirə aparma istiqamətində texniki işlər görmüşlər.

Bu dövrün ən çox tanınmış natiqlərindən biri Gorgiasdır. Koraksın şagirdi olduğu təxmin edilən Gorgias bu sənəti Siciliyada öyrəndikdən sonra Afinaya gələrək bir natiqlik məktəbi açmış, dövrün digər sofistləri kimi şəhər-şəhər gəzərək, mənalı və gözəl danışmanın texnikasını öyrətməyə çalışmışdır. Natiqlik sofistlərin əlində sənət halına gəlmiş və inkişaf etmişdir.

Gorgiasın ən məşhur şagirdi Sokrat sofistlərin məktəbinə daxil olduğu halda antik üslub adı verilən, məzmun baxımından dolğun, forma baxımından da gözəl olan yeni bir üslub istifadə etmişdir. Yunanıstanın siyasi problemlərinə dair təsirli nitqlər söyləmiş və natiqlik sənətində təsirli rol oynamışdır.

Aristotel isə natiqlik sənətinə fəlsəfi baxımdan yanaşmışdır. Aristoteles üçün əhəmiyyətli olan natiqin razı salıcı vasitələri bilməsi, danışanın dinləyicilər tərəfindən qəbul olunmasıdır. Ona görə, dinləyicidə istənilən təsiri yaratmaq üçün yalnız sözlər deyil, hal, rəftar və tutum da əhəmiyyətlidir.

Romalılar söz söyləmədə nəzəriyyədən çox praktikaya əhəmiyyət

vermişdir. İlk romalı natiq Katondur. Katon romalıların natiqlik sahəsindəki “De oratore ad Marcum filium” adlı ilk kitabını yazmışdır. Siseron isə təhsilini Yunanıstanda almış, natiqlər haqqındakı fikirlərini e.ə. 55-ci ildə bu sənətin qızıl əsəri olan “De Oratore” adlı üç kitabda toplamışdır. Siseron antik dünya üçün yüzrlərlə il etibarlılığını qoruyan bir nəzəriyyə yaratmışdır.

Orta əsrlərdə isə natiqlik sənəti dinlə bir arada inkişaf etmişdir. Cəmiyyətin çoxunun oxuma-yazma bilmədiyi bu dövrdə din – fəlsəfə və etik sahədə xalqın məlumat əldə edə bildiyi tək qaynaq keşişlərin mövzuları olmuşdur.

Natiqlik sənəti haqqında 1493-cü ildə ilk dəfə bir əsər yazılmışdır ki, bu da antik dövrdə söz söyləmənin qayda-qanunlarının araşdırılmasından irəli gedə bilməmişdir. Bu səbəblə də bu sahədə tədqiqatlar inkişaf etməmişdir.

Matthaus Meyfartın 1634-cü ildə “Teutsche Rhetorica” adlı əsəri çapdan çıxmışdır. Antik ritorikanı nümunə kimi götürən bu əsər natiqliyin əhəmiyyətini ortaya qoymaq baxımından əhəmiyyətlidir.

Luther antik çağdakı “söz söyləmə sənəti” anlayışından ayrılaraq dialektika ilə ritorikanı müqayisə edir. Dialektikanın qısa və özünəməxsus üslubuna qarşı qoyulan ritorikanın şəbədli üslubu məğlub olur. İslahat çağında antik dövrün şəbədli söz söyləmə üslubu, yerini yavaş-yavaş az və dərin mənalı danışmağa verir. Məqsəd az sözlə çox fikir ifadə etməkdir. Almanlar bu dövrdə Lutherə əsaslanaraq, dillərinə əhəmiyyət verməyi və düzgün danışmağı öyrənmişlər.

Barokko dövründə isə dil-yazı qaydalarını təyin etmək, dili araşdırmaq məqsədi ilə dil cəmiyyətləri qurulmuşdur. Dili araşdırmanın yanında səslərin çıxış qaydalarını təsbit etməyi məqsəd hesab etmişlər. Sənətkarlar, şair və dilçilər XVII əsrdə yazı və danışma üzərində çalışmışlar. Danışq dilinin yazı dili qarşısındakı gücünü təyin etmək üçün səy etmişlər.

Sonrakı illərdə məktəblərdə səslərin sait (vokal) və samit (konsonların) doğru çıxarılması üzərində əhəmiyyətlə dayanılmış, bunların doğru və düz çıxarılmasında mənalı və gözəl oxuma tapşırıqlarına əhəmiyyət verilmişdir. XVII yüzillikdə bu işlər sıxlaşmış, məktəblər və universitetlərdə dərslərin, məşğələlərin almanca aparılması qərarlaşdırılmışdır.

Bu istiqamətdə əhəmiyyətli işlər görənlərdən biri də Gottscheddir. Gottsched bu sənətin təlimçilik işlərinin təsirli olması baxımından, ədəbi əsərləri ölü hərflərin boyunduruğundan qurtarmaq üçün, bu əsərləri cəmiyyət qarşısında oxuyaraq dilə gətirmişdir.

Bu dövrdə Klopstock öz əsərlərini şəxsən oxuyaraq sonrakı yazarlar üçün də bu yolu açmışdır. Klopstock yazıda islahat etməyə səy sərf etdiyi kimi, tələffüz problemi üzərində də dayanmışdır. Klopstock dinamik və

melodik harmoniyadan dil üçün, danışmada çox əhəmiyyətli olan ritmin meydana gəldiyini irəli sürdü.

Herder də bu mövzuya toxunmaqda, məktəblərdə oxuma və danışma işləri görülməsinin ortaqların bir danışq dili və ortaqların tələffüz üçün şərt olduğu fikrindədir. Bunun üçün əsədərək anlama tapşırıqlarının da edilməsi lazım olduğunu, şagirdlərdəki öyrənmə motivinin bu tapşırıqlarla gücləndirilə biləcəyi fikrindədir.

XIX əsr boyunca dillə əlaqədar bu səylər davam etmiş, bəzi şair, pedaqoqlar, səhnə sənətlərləri məktəb sahəsində əvvəl müəllimlərin danışma və oxuma təhsilindən keçməsinə nəzərdə tutmuşlar. Pis danışan şagirdlərin səhvlərini düzəltmək və gözəl danışmağı öyrətmək üçün onlarla müəllimin bu baxımdan mükəmməl olması lazımdır.

Fonetika fənni uzun illər sürən fiziki və fizioloji işlərdən sonra məktəblərdə tədris edilmiş, xüsusilə müəllimlərin fonetika təhsilindən keçməsi nəzərdə tutulmağa başlanmışdır. Bu hərəkət universitetlərə də keçmiş, 1800-cü illərdə Berlin, Marburg, Freiburg Universitetlərində də ümumi fonetika, xüsusi fonetika və səs fiziologiyası haqqında Vilhelm Viytor və başqaları dərslər verməyə başlamış, bu fənn universitet təhsil proqramlarına daxil edilmişdir. Beləliklə, danışq dili, səs sistemi araşdırılmağa və söz sənətinə lazımlı əhəmiyyət verilməyə başlanmış, danışma sənətinə isə əsrin sonlarında toxunulmuşdur.

Bu günə qədər aparılan araşdırmalar dünyadakı fərqli dillərin 2500 - 3500 arasında olduğunu böyüklük və danışıldıqları sahə açılışından fərqlilərlər cəhətlər daşdığını göstərmişdir. Dil elmi – linqvistika XX əsrdə ortaya çıxmışdır. Bunda da İsveçrəli tədqiqatçı Ferdinand de Saussurenin (1857-1913) rolu böyükdür. O, linqvistika sahəsinə gətirdiyi yeni yanaşmalarla özündən sonrakılara təsir etmişdir. Saussurenin verdiyi dərslər şagirdləri tərəfindən alimin ölümündən sonra Ümumi Elm Dərsləri adı ilə 1916-cı ildə kitab kimi çap olunur. Bu tarix müasir linqvistikanın yaranma tarixi olaraq qəbul edilir.

Hindistandan İslandiya qədər uzanan çox geniş bir sahədə istifadə edilən bir çox dilin bağlı olduğu hind-Avropa dil ailəsi XVIII əsrin sonlarında Hindistanda Sanskriti araşdıran Jones kimi, Rask, Bopp, Grimm, Schleicher kimi araşdırmaçıların səyləri ilə dəqiqləşmişdir. Dilimizin də içində olduğu Altay dilləri qrupunun varlığı da bu yüzillikdə müəyyən olmuş, bu qrupla Ural dilləri arasındakı yaxınlıqları araşdırılmışdır.

Dil işlərinin tarixinə baxıldığında dilçilərin uzun illər boyunca dilin yalnız yazılı formaları ilə çalışdıqları və bu formalara prioritet verdiyi

müşahidə edilir. Türkiyədəki dilçilik sahəsində əhəmiyyətli əsərləri imzalamış olan Ergençin 1995-ci ildə nəşr etdirdiyi əsərinə görə, dil – canlı bir varlıqdır və yazıdan əvvəldir. Ergenç, dili bir işarələr toplusu olaraq görməyib, dilin canlı dinamik danışan istiqamətini unutmamaq lazım olduğunu vurğulayır. Ergençə görə, fonetika – dildəki səslərin sözdə məna baxımından rol oynayıb-oynamadıqlarına baxmadan, onları yalnız obyektiv nümunə olaraq araşdıran bir elm sahəsidir.

Respublikanın elanından sonrakı dövrdə dil inqilabı və hərf inqilabı daxilində edilmiş olan işlərə də toxunmaq lazımdır. Atatürk, Respublikanın elanından dərhal sonra Türk milləti üçün milliyyətçilik və millilik anlayışını sağlamlaşdırma işləri ilə birlikdə dil inqilabını reallaşdırmaq məqsədi ilə “milli türk dili” üzərində də çalışırdı.

Dil inqilabı, 70 illik tətbiq müddətinin ortaya qoyduğu dalğalanma və bəzi səhv tətbiqlərə baxmayaraq, ümumiyyətlə çox müvəffəqiyyətli olmuşdur. Bu istiqamətləndirmə sayəsində, dilimiz, özünə yabançı qalmış və xalqın dilinə mal edilə bilməmiş yüzlərlə Şərqli və bir qisim Qərblı söz və qaydalardan təmizlənilərək, bunların yerinə türkcələri gətirilərək öz quruluş və işləyiş ölçülərinə malik sağlam bir təmələ oturdulmuşdur.

Türkiyə türkcəsi, bu yolla bir çox türkcə söz qazandığı kimi, elm, sənət və texniki sahələrinin bir çox termini də türkcələşdirilmişdir. Beləcə, ümumi quruluşu etibarilə sağlam bir yazı və elm dili olma xüsusiyyəti qazanmışdır. Ancaq, uzun bir tarixi müddətdən keçən sıx səylərlə bu səviyyəyə gəlmiş olan türkcəmiz, təhsil qeyri-kafiliyi və ana dili şüurunun korlanması başda olmaqla, müxtəlif faktorlarla son illərdə yenidən bir çirklənmə və korlanma meylinə girmiş və həllini gözləyən bəzi problemlər ilə qarşı-qarşıya gəlmişdir.

Türkiyədə Dil İnqilabından sonra edilmiş olan müdaxilələr dilin təbii quruluşu, dil qaydaları və gizli razılaşmalar sistemi olan dil üçün son dərəcə müsbət işlərdir. Hər nə qədər bu işlər çərçivəsində dilin quruluşuna diqqət göstərilmiş olsa da, yenə də yazı və danışmadakı əlaqə tam mənası ilə qurulmamışdır.

I fəslin ikinci bölməsi – 1.2 “Prozodinin yaranması və inkişafı” məsələlərinə həsr olunmuşdur. Prozodi mövzusunda ən qədim qaynaq 1487-1558-ci illər arasında yaşamış Brabantlı Georgius Macropediusa aid olan “Prosodi” adlı kitabdır. Elmi ədəbiyyatda sözlə səsin vəhdətini ifadə edən prozodi anlayışı aşağıdakı kimi izah olunur: latınca – prosodia; ingiliscə – prosody, prosodic; almanca – prosodisch; fransızca – prosodie; yunanca – pros (görə) + oda (mahnı) sözlərindən meydana gəlmişdir,

“mahnıya görə” deməkdir.³⁰

Göründüyü kimi, bu, yunan mənşəli bir termin olub, musiqinin sözlərə və ya sözlərin musiqiyə tətbiq olunması mənasında istifadə edilir.”³¹

“Ümumi mənada söz və musiqinin uyğunlaşmasıdır. XVIII əsrdə, ilk olaraq Fransada doğulmuş, oradan İtaliyaya sıçramışdır. Məqsədi, dilin korlanmasını maneə törətməkdir. Çünki dil, musiqi yoluyla daha sürətli yayılmağa başlamışdır.”³²

Bu təriflər və araşdırmalar işığında Türk musiqisinin prozodisini – sözlə musiqinin vəhdətini belə ifadə etmək olar ki, bu - şeirin, sözlərin məna və vurğuları diqqətə alınaraq, vurğu, məna və ahəngi önə çıxarmaq üçün, ən uyğun üsul və mövqenin tapılaraq üst-üstə düşməsi və ardından mənaya ən uyğun musiqi cümlələrinin sözlərlə birləşdirilməsinin lazımlılığını izah edən bir elmdir.

Prozodinin musiqi termini olaraq mənimsənməsi XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Türkiyədə prozodi mövzusu ilk dəfə xalq türkülərinin araşdırılması əsnasında R.M.Gazimihal tərəfindən 1927-ci ildə prozodiyi musiqi baxımdan araşdırıb, hecalardakı açıqlıq və bağlılıq vəziyyətinə bağlayaraq izah edirdi.³³

Süleyman Ergişinin yazdığı “Sözlü Türk musiqisində prozodi” adlı əsərində mövzudan belə bəhs edilir: “Əksəriyyətlə hər nota bir heca düşür. Eyni və uzun qiymətdə iki notluq qrupların hər qeydinə bir heca yazılarkən vurğulu və vurğusuz heca bölgüsünə baxılmaz. Dörd on altılıq not qruplarının ilk notuna bir heca salmaq qəbul olunur.

Bir hecanı dörd, beş not üzərində sürümək tərz, xüsusilə Konya türkülərində (İstanbuldakı qədər ifratlı olmamaq şərti ilə) daha çox istifadə edilir. Zeybek havalarında isə, hətta otuz ikilik notalardan mürəkkəb qrupların belə hər notunun bir heca salındığı görünür. Bunun sayəsində mükəmməl şiddət və həyəcan təsirləri əmələ gəlmişdir. Şübhəsiz ki, Anadoluda, hər sahədə olduğu kimi, “Güfte Beste Mutâbakatı” (“Söz Bəstə Razılaşması”) maddəsində müəyyən qaydalar yoxsa da, yüksək zövqlü münasibət və ənənələr vardır. Hər yeni türkü bu çərçivə xaricinə çıxmır”.³⁴

Prozodini əsaslı bir elm halına gətirib, bu yolda zövqün və

³⁰ Gültaş, Gazimihal ve diğerleri.. gultaş, s: 4

³¹ <http://www.odevsitesi.com>

³² gnshksvr.spaces.live.com

³³ Gültaş Saadet, Vurgu ve Vurgulamaları ile Türk Musikisinde Prozodi, 2003, syf.4

³⁴ Ergiş Süleyman. Sözlü Türk Müziğinde Prozodi. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul, 2006.

hüriyyətin rolunu ikinci dərəcəli mövqeyə endirmək istəyən klassik nəzəriyyəçilər, bu həqiqətlər qarşısında çox düşünməlidirlər. Bəstəkarlıq sənətinin, son Avropa bəstəkarlığı kimi bizdə də mövqe qazanmasını şübhəsiz ki, görmək və XIX əsr Avropa bəstəkarlarının düşdükləri səhvlərə bilə-bilə düşmək istəmərik. Lakin bu əsnada, hissin və ifadə sərbəstliyinin hökm sürməsinə tövsiyə etmək də haqqımızdır.

Prozodinin ölkəmizdə 1920-ci ildən sonra danışılmağa başlandığı müşahidə edilir. Musiqişinas Fuad Korayın (1903-1981) işləri ilə prozodi məktəb dərs kitablarına daxil edilmişdir. Məktəblərdə musiqi dərslərində prozodinin, altıncı siniflərdə “söz musiqi uyğunlaşması” adı ilə keçdiyi, yeddinci siniflərdə isə “prozodi” adının istifadə edildiyi görünür.

Dissertasiyanın **II fəslə “Fonetika əlifbasının səslətmə orqanları” adlanır.** Bu fəsildə səslərin mənalı vahidlər meydana gətirərkən necə düzüldüklərini və səslərin dəyişmə qaydalarını araşdırırıq.

Məlumdur ki, dildəki səslərin təbii strukturlarını fərqli xüsusiyyətlərinə görə araşdıran elm sahəsinə səs elmi-fonetika deyilir. Fonetika, səsləri konkret gerçəklikdə meydana gəlmələri və qəbul edilmələri baxımından araşdırır. Səs elminin özəyi olan səs vahidi (fonem) mücərrəd bir dil vahididir.

Söyləyiş (söyləmə, səslənmə) səs elminin araşdırma sahəsi olub, çıxarılan səslərin xüsusiyyətlərini əhatə edir. İnsan dilində səsləri çıxaran danışma cihazımızın quruluşu müxtəlif orqanlarla ortaqlaşmış şəkildə işləməsi üzərində dayanır. Dil səslərini çıxarma hadisəsi, yəni danışmamızı təmin edən hərəkətlərin hamısı birlikdə – söyləyişi meydana gətirir (Söyləyiş → Articulation).

Səsin çıxarılmasında ağız boşluğunun əhəmiyyətli bir payı vardır. Hərəkəti (oylumu) böyüyüb-kiçilə bilən ağız boşluğu, yumşaq damağın, xüsusilə dilin, dodaqların müəyyən hərəkətləri ilə, səslərin çıxışında ayrı xüsusiyyətlər qazanmalarını təmin edir. Beləliklə, səs tellərində çıxarılan səs, səs yolunun nizamlanması ilə dəyişdirilmiş olur.

Sözləri meydana gətirən dil səsləri (elmi terminlə – səs vahidləri), söyləyiş xüsusiyyətləri baxımından ümumiyyətlə iki yerə ayrılırlar:

1. Çıxış formasına görə,
2. Çıxış yerinə görə.

Dil səsləri çıxış formaları baxımından iki yerə ayrılır:

1. Səit (Vokal, vowel, voyelle),
2. Samit (Konsanant, consonant, consanne)

Səitlər, ümumiyyətlə ağız kanalının açıq olduğu vəziyyətdə çıxarılan səslərdir. Samitlərdə isə ağız kanalında ya da o biri orqanlarda bir daralma,

maneə törətmə, bir bağlanma özünü göstərir. Saitlər ya da samitlər arasında bir-birinə yaxınlaşanlar da vardır.

Səslətmə xüsusiyyətlərinə də diqqət yetirməyi vacib sayırıq. Danışarkən çıxarılan səslərlə musiqi alətlərinin çıxardığı səslər arasında bir bənzərlik özünü göstərə bilər. Bir sazın telinə vurunca, tel bir titrəyiş edir. Eyni anda, telin titrəməsi hava zərrələrinə keçir. Titrəşən havanın qulaq pərdəsinə təsir etməsi ilə bir səs eşidilir. Növlərə ayrılma – səs tellərində olur. Bunların meydana gəlmə şəkli belədir:

- İncəlik dəyişməsi ilə,
- Uzunluq dəyişməsi ilə;
- Maneə törətmə yerlərinin dəyişməsi ilə,
- Maneə törətmə formalarının dəyişməsi ilə.

İnsan dilinin səslərini tanıyıb, onların incəliklərinə vara bilmək üçün danışma əməliyyatının reallaşmasını təmin edən müxtəlif orqanların quruluşunun və işləyişinin tanınmasının yanında çıxarılan səslərin necə eşidildiyi də əhəmiyyətli bir mövzudur.

Dissertasiyanın **III fəsl** **“Vokal icrada fonetik diksiya və prozodi baxımından səslərin meydana gəlmə yerləri və Türkiyə türkcəsi heca strukturlarının araşdırılması”** adlanır. Bu fəsil iki bölmədən ibarətdir: 3.1. “Türkcədə fonetika əlifbası”; 3.2. “Ədəbiyyatda və musiqidə prozodinin ünsürləri”.

III fəslin birinci bölməsindən – **3.1. “Türkcədə fonetika əlifbası”** ilə bağlı məsələlərdən bəhs olunur. Türkcədə səsləm (heca) növləri olduqca çox görünürsə də, söz ya da cümlə başında söz və cümlə içindəki növlərin ayrılmasında açıqlıq baxımından faydalıdır.

Vokalda sait səslər uzunluq-qısalıqlarına görə siniflərə ayrılırlar. Hər saitin uzun və qısa şəkli olur. Türkcədə uzun vokal - sait yoxdur. Türkcədə 8 vokal-saitin 7-si normal uzunluqda, yəni qısa səsdir.

a, e: düz, geniş

ı, i: dar, düz

o, ö: geniş, yuvarlaq

u, ü: dar, yuvarlaq

Konsonantlar: Samitlərdir. Bunlar; b, c, ç, d, f, g, ğ, h, j, k, l, m, n, p, r, s, ş, t, v, y, z.

J səsi türkcə əsilli olmayan və türkcədəki bir neçə xarici sözdə istifadə edilən bir səsdir. Məsələn; jandarma, müjdə, jale, japon kimi...

Səs vahidləri. Ayırıcı xüsusiyyətləri eyni, əhatəedici xüsusiyyətləri baxımından ayrı ola bilən səslər toplusuna “səs vahidi” deyilir. Səs vahidi,

strukturca səs elminin bir vahididir; gerçək səs deyil, mücərrəd bir anlayışdır; müxtəlif hallarda dəyişik xüsusiyyətdə üzvləri istifadə edilir. Məsələn, türkcədə bir /l/ səs vahidi vardır. Bunun iki ümumi (incə/qalın) üzvü, bunların da iki (düz/yuvarlaq) üzvləri olur. Lakin bütün bu /l/ səsləri “ötümlü, yan, dişəti” samitləridir.

Səs vahidləri iki yerə ayrılır: “parça səs vahidləri” (p, s, i, e, ...) və “parçalar üstü səs vahidləri”, ya da “örtülü vahidlər” (vurğu, uyğunlaşma, pərdə,...). Parça səs vahidləri: “saitlər” (i, e, a,...), “samitlər” (p, m, s, r,...) və “qayan saitlər” (ey, ay, ov, ov,...) deyə ayrılır. Bunlar şaquli əleyhdarlıqda istifadə edilən vahidlərdir. Örtülü vahidlər isə parça səs vahidlərini örtən xüsusiyyətlərdir; daha çox üfqi qarşılıqda istifadə edirlər. Bunlarda vurğu (so’RUN :’SORun), uzunluq (ya : yağ, arı: ağrı), sait uyğunlaşması, pərdə dəyişməsi və melodiyadır.

Səsi çıxaran orqanlar və səslərin çıxış yerləri. Mövzu ilə əlaqədar dəyərli dilçi alimlərimiz tərəfindən cədvəl şəklində xarakterizə edilmiş təyinlər mövcuddur. Bunlardan Prof. Dr. Məhərrəm Yetkinin “Türk Qrammatikası” adlı kitabında konsonantların (samitlərin) və vokalların (saitlərin) çıxışları bu şəkildə ifadə edilmişdir.

a) Təşəkkül (çıxış) nöqtələrinə görə konsonantlar:

- 1 Dodaq konsonantları: b, p, m
- 2 Diş-dil ucu konsonantları: d, t, n, s, z
- 3 Damaq-diş konsonantları: c, ç, j, ş
- 4 Ön damaq konsonantları: g, k, l, r, y
- 5 Arxa damaq konsonantları: ɟ, ɡ, ɣ, ŋ (nazal n, örn: göŋgüm)
- 6 Qırtlaq konsonantı: h
- 7 Alt dodaq - üst diş: v, f

Səslərin çıxış yerlərini dəyişdirdiyimizdə sözlərin mənalarının da dəyişdiyini görürük.

Dildə melodiyalama üzərindəki işlər strukturca dilçilik dövründə - 1960-cı illərin əvvəlində, melodiya və tonlamanın mənasını da birlikdə verən işlərdir. Məna işin içinə girincə növləri məhdudlaşdırmaq çox çətin olduğundan, sonradan yalnız forma üzərində dayanılmışdır. Heç olmasa, dildəki vəziyyətlərlə tonlar arasında bir əlaqədən çox, strukturlarla melodiya arasında əlaqələr axtarılmış və ortaya qoyulmağa çalışılmışdır.

III fəslin ikinci bölməsi **3.2 “Ədəbiyyatda və musiqidə prozodinin ünsürləri”** məsələsinin araşdırılmasına həsr olunub. Burada nəzərdən keçirilən məsələlər aşağıdakılardan ibarətdir.

Heca. Bir səs və ya səs birliyi olan hecanın meydana gələ bilməsi

üçün, içərisində ən az və ən çox da vokal saxladığı görünməkdədir. Bir samitin tək başına bir heca meydana gətirmədiyi, lakin saitlərin hamısının tək başına bir heca olduğu görünür. Amma, bir hecada birdən çox samit olarkən, tək bir vokal olduğu görünür. Bunun səbəbinin də iki vokalın ağızdan bir çırpıda çıxma bilməməsi olduğu ilə bağlıdır.

Cümlə vurğusu. Türkcədə cümlə vurğusu ümumiyyətlə əsl mühakimənin bildirildiyi yükləmədən əvvəldir. Sözlərin cümlə içində keçdikləri sırada məna və duyğu üzərində yaratdıqları vurğu - ifadə vurğusu iki növdür. Bunlardan biri məntiq, digəri duyğu vurğusudur.

Üsul. Vuruşlarının qiymətləri bir-birinə bərabər olmayan, lakin mütləq müxtəlif qüvvətli, yarı qüvvətli və zəif zamanların müəyyən bir şəkildə sıralanması ilə meydana gələn müəyyən qəliblər halındakı ədəd və ya vuruş qruplarına üsul deyilir. Qüvvətli və zəif vuruşların və zamanların dəyişik şəkildə sıralanması və bu vuruşların qüvvətlərinin dəyişik olması üsullar arasında fərqliləşməyi meydana gətirmişdir.

Hecalardakı uzunluq-qısalıq və üsul əlaqəsi. Türk Dilinin quruluşuna baxıldığında, qısa və uzun hecaların tələffüz müddətlərinin bir-birlərindən çox fərqli olmadıqları görünür. Qısa hecalar adlandırılan a, e, i, sa, de kimi hecalar ilə uzun hecalar olaraq bilinən qal, gəl, sel, şans kimi hecaların müddət dəyərlərinin bir-birlərinə nisbətə çox fərqli olmadıqları, qısa zaman fərqlilikləri ilə tələffüz edildikləri müşahidə edilir.

Vurğu – Üsul əlaqəsi. Üsul darplarının bəzisi uzun, bəzisi qısa, bəzisi qüvvətli, bəzisi də zəifdir. Bir bəstəkarın, istifadə edəcək olduğu üsulun qüvvətli və zəif darplarını bilməsi və bu darpların üzərinə gələcək olan hecaların vurğulu ya da vurğusuz, açıq ya da bağlılığına diqqət yetirməsi lazımdır.

Vurğunun musiqi ilə ifadəsi. Uzunluq - Qısalıq. Vurğulu ya da uzun hecanı, vurğusuz ya da qısa hecaya nisbətə uzun qeydlər (nota, səs) verərək bəstələmək, uzun hecanı da qısa hecadan, vurğulu hecanı vurğusuz hecadan, ayırmaq üçün istifadə olunan yollardan biridir. Bu şəkildə vurğulu hecanın vurğusuz hecadan ayrılaraq daha diqqətə cəsarətə gəldiyi görünür.

Tizlik – Pestlik (güclü-zəif, yüksək-asta səs). Vurğulu hecanın, vurğusuzla görə daha tiz bir qeyd ilə bəstələnməsi vurğulu və vurğusuz hecanı bir-birindən ayırmaq və vurğulu hecanı bildirmək üçün istifadə edilən prozodiyollarından biri olduğu görülür.

Hecanı səs ilə qüvvətləndirmə – zəiflətmə. Sözlərdə vurğunun nüans terminləri istifadə edilərək ifadəsi vurğulu hecanı, vurğusuz hecadan ayırmaq üçün istifadə edilə biləcək yollardan biridir. Əslində bütün dünya

musiqiçiləri tərəfindən ortaqlıq ifadə dili olaraq istifadə edilən nüans terminləri (piano, forte, crescendo, decrescendo və s.) hecaların qüvvətli ya da zəif oxunması ya da çalınması lazım olduğunu ifadə edir.

Musiqi əsərlərində nöqtələmə işarələri. Musiqi əsərlərində nöqtələmə işarələri ilə əlaqədar olaraq, əsərin prozodisinin tam mənası ilə doğru olması və o əsərin bəstəkarının izah etmək istədiyi duyğunu ifadə edə bilməsi üçün, sözdəki nöqtələmə işarələrinə də diqqət yetirməsi lazımdır.

Durğu və dayanacaq. Musiqidə es və point d'orgue işarəsi istifadə etmək surəti ilə ifadə edilir. Durğu mövzusu üç qisimdə izah edilir ki, bunlar da, nəfəs durğusu, qrammatika durğusu, ahəng durğusu şəklində təsnif edilir.

Musiqi və poetik mənə əlaqəsi. Bir əsərin, prozodi baxımından doğru şərh oluna bilməsi üçün, əvvəlcə sözlərin mənasına uyğun olaraq vurğularının təyin olunması, bunun ardından da durğu yerləri təsbit edilir. Bundan sonra, sözlərin mənasına uyğun makamın seçilməsi lazımdır. Makam seçkisində, sözlərin nəyi ifadə etdiyinə göz qarşısında saxlanması lazımdır. Məsələn, sevinc və sevinci izah edən bir sözü, hüznü, ağrını xatırladan bir makamla bəstələmənin doğru ola bilməyəcəyi kimi, bunun yanında, insanda gözəl hisslər oyandıran, məsələn, baharı və ya bir sevgilini izah edən bir sözün, üsyan, hirsillik ya da ağrı hissini xatırladan melodiyalarla qiymətləndirilməsinin, prozodik ifadə baxımından doğru olmayaacağı aşkardır.

Doğru makamın tapılmasının ardından, sözlərə uyğun üsulun, hecaların uzunluq və qısalıqları göz qarşısında saxlanılaraq seçilməsi lazımdır. Üsulun seçkisi, söz mənasına uyğunluq baxımından da əhəmiyyətlidir. Çünki hüznü bir sözü hərəkətli bir üsulla qiymətləndirmək ziddiyyət yaradır. Türk musiqisi repertuarına daxil olunmuş bəzi əsərlərin sözlərinin mənası baxımından bəstəsiylə ziddiyyət təşkil etməsi özünü göstərir. Ağrılı, dərd ifadə edən sözlərin hərəkətli bir ritmlə bəstələndiyi və yaxud sevinc izah edən sözlərin hüznü melodiyalarla və yavaş bir ritmlə bəstələndiyi qeyd olunmalıdır. Halbuki söz və musiqinin bir yerdə mənə birliyinə çatdırılaraq qovuşdurulması zəruridir.

Dissertasiyanın IV fəslə **“Vokal icrada türk musiqi əsərlərinin fonetik-diksiya və prozodi təhlili”** adlanır. Bu bölümdə ölkəmizin tanınmış bəstəkarlarının sevilən əsərlərində prozodi və fonetika birliyinin açıqlanmasından söz və musiqinin uyğunluğu ilə bağlı təhlillər aparılır. Özəlliklə prozodi və fonetika mövzusunun bəstəkarlarımız tərəfindən qavranılmasına fikir verərək, bəstələnmiş şeirlərdə əruz vəzninə ya da heca vəzninə diqqət yetirilib təhlil edilir, əsərlər prozodi baxımından araşdırılır.

“İstiqlal marşı”nın təhlili.

“İstiqlal marşı”³⁵(Üsul: 4/4; Heca Vəzni: feilatün (failatün)-feilatün-feilatün-feilün (falin). Bəstəsi Osman Zeki Üngörə aid olan “İstiqlal Marşı”nın musiqisinin əslində 9 sentyabr 1922-ci il tarixində İzmirin düşmən işğalından qurtuluşu əsnasında atlı birliklərinin İzmirə girişini izah edən bir simfonik əsər olaraq bəstələmişdir. “Milli Marş”ın 1924-cü ildə qəbul edilib təxminən 6 il icra edilən Əli Rıfat Çağataya aid ilk bəstəsinin makamsal olması və dünya musiqisinin (Temperasiyalı sistem) xaricində olan qaydası və tətbiqi səbəbi ilə Mustafa Kamal Atatürk, Osman Zeki Üngörə yeni bir əsər bəstələtdirmişdir. Üngör marşın ilk iki bəndinə yuxarıda ifadə etdiyimiz daha əvvəl bəstələdiyi simfonik əsərin bir hissəsini tətbiq etmişdir. Dövr etibarilə prozodi və fonetika mövzusu hələ bilinmədiyindən marşın sözlərinin musiqi üzərindəki icrasında ciddi prozodi və fonetika pozuqluqlarına diqqət yetirək.

Korkma: Vurğusu ilk hecasında olması lazım olan “kork” hecası “-ma” hecasına görə daha güclü bir not ilə ifadə edilməli ikən, bunun tam tərsi edilmiş və vurğu pozuqluğu meydana gəlmişdir. Yenə ikinci heca “-ma” hecasının gündəlik danışq dilindəki artikulyasiya müddətindən daha uzun səsləndiyini görürük. Bu da müddət baxımından bir pozuqluqdur.

Bu şafaklarda: “Bu şafaklarda” sözlərində “bu” sözü nöqtəli səkkizlik dəyərində not ilə, “şafaklarda” sözünün “şa” hecası on altılıq dəyərində, “bu” hecasına görə daha qısa yazılaraq (gündəlik danışq dilində iki hecanın müddəti eynidir) ardından gələn “-fak” hecası nöqtəli ikilik dəyərində çox uzun yazılmış və “-larda” hecalarından ayrılaraq mənə pozuqluğu, qopuqluq meydana gəlmişdir.

Yüzen: Sözdəki iki heca da dördlük dəyərində yazılmışdır. Halbuki “Yü” hecası “-zen” hecasına görə daha qısa olmalıdır. Prozodi baxımından səhvə yol verilmişdir.

Alsancak: Sözün hecaları çəkisinə görə bir-birinə bərabər hecalardır, ancaq bəstəkar yenə danışq dilinin xaricində yazmışdır. Vurğunun ilk heca-da olması lazım ikən “-san” hecasında edilmişdir. Prozodi səhvi edilmişdir.

Sönmeden: Əsərdə üçləmə olaraq yazılan sözdə “-me” hecası digər iki hecaya görə daha qısa düşünüüb, vurğusu “sön” hecasında olmalı idi. Bəstəkar sözün həm ilk, həm də son hecasına vurğu etmişdir (“sön”, “-deyil” hecaları). Prozodi səhvi edilmişdir.

³⁵ <http://www.tobavnet.org/images/istiklal-marsi.gif>

Yurdumun: Sözü ikinci hecası olan “-du” hecası çox uzun not ilə yazılmış olub, məna dəyişməsi meydana gəlmişdir. Danışiq dilinə ziddir.

Üstünde: Əsərdə “üs” hecası nöqtəli səkkizlik dəyərində “-tün” hecası on altılıq dəyərində “-de” hecası nöqtəli səkkizlik dəyərində yazılmışdır. “Üs” və “-tün” hecaları müddət olaraq bir-birinə bərabər dəyərdə hecalardır. Müddət baxımından səhv yazılmışlar. Yenə əsərdə “-də” hecasında olması lazım olan vurğu “üs” hecasında edilmişdir. Vurğu baxımından da səhvdir.

Tüten: Əsərdə ikinci heca olan “-ten” hecası nöqtəli səkkizlik dəyərində yazılmışdır. Halbuki nöqtə yəni on altılıq dəyər artıqdan yazılmışdır.

En son ocak: Şeirdə “son ocak” sözlərində ulama söz mövzudur. “En” sözü on altılıq dəyərdə yazılmışdır. Halbuki samitlə bitmiş bir söz olması səbəbiylə prozodi baxımından səkkizlik dəyər düşünüləlidir. “Son” sözü özündən sonra gələn “ocaq” sözünə bağlandığı üçün bir-birindən ayrılmalı üçləmə şəklində yazılmalı idi. Halbuki “o” hecası on altılıq “-cak” hecası nöqtəli səkkizlik dəyərində yazılmış və vurğusu “-cak” hecasına edilərək prozodi pozuqluğu meydana gəlmişdir.

O benim: Yenə iki söz bir düşünüləcək olsa, üçləmə olaraq yazıla bilər. Ancaq bəstəkar “o” sözünü on altılıq dəyərində, “be” hecasını dördlük dəyərində yazaraq “-nim” hecasından ayırmış və sözü bölərək “-nim” hecasındakı vurğunu “be” hecasına vermiş və məna pozuqluğu yaratmışdır.

Milletimin: “Mil” hecası ardından gələn “-le” və “-ti” hecasına görə daha uzun müddətə sahib olması lazım olarkən dəyər olaraq daha qısa tutulmuşdur. “-le” və “-ti” hecası isə danışiq dilinin əksinə dördlük notlarla çox uzun tutulmuş “-min” hecasına edilməsi lazım olan vurğu “-le” hecasına edilərək prozodi pozuqluğu meydana gətirmişdir.

Yıldızıdır: Bu sözdə vurğu “-zı” hecasında olması lazım olarkən, “-dır” hecasında edilmişdir ki, bu da səhvdir.

Parlayacak: Sözdə “-cak” hecasında olması lazım olan vurğu, “si¹ - si²” oktava sıçrayışı ilə vurğu baxımından “-la” hecasında edilmişdir. Yenə eyni hecada danışiq dilindən uzun tutulması ilə müddət baxımından da səhv mövcuddur. Özündən sonra gələn iki söz ilə xüsusilə bağlayıcını atlamadan bir bütünlük üçündə deyilməsi lazım olarkən, sözlərin müddəti və meydana gələn bölünmə gözdən və qulaqdan qaçmayacaq dərəcədə səhvi yazılmışdır. Fonetika baxımdan isə söz “parlıycak” şəklində səsləndilmir. Halbuki doğrusu “parlıycak” şəklində söyləməkdir. Əgər belə deyilsə heca sayında bir azalma meydana gələcəyindən musiqi müddətinin heca ölçüsündən çox qalması səbəbi ilə yenə söz-musiqi uyğunlaşmasına zidd bir vəziyyət meydana gəlir.

O benimdir: “O benimdir” sözləri çəki baxımından tamamilə səhvlə yazılmış olub, vurğu baxımından “-nim” hecasında olması lazım olan vurğu yenə oktavanı atlayaraq, ikinci oktavanın “mi” səsi ilə “dir” hecasının səsləndirilməsi səbəbi ilə vurğu “dir” hecasına verilmiş, eyni zamanda heca oktava fərqi və müddət uzunluğu səbəbi ilə də sözdən ayrılmışdır. Prozodi səhvi göz qabağındadır.

O benim: Yenə iki söz bir düşünüləcək olsa üçləmə olaraq yazıla bilər. Ancaq bəstəkar “o” sözünü on altılıq dəyərində, “be” hecasını dördlük dəyərində yazaraq “-nim” hecasından ayırmış və sözü bölərək “-nim” hecasındakı vurğunu “be” hecasına vermiş və məna pozuqluğu yaratmışdır.

Milletimindir: “Mil” və “-le” hecalarının ardından gələn “-ti” hecası gərəyindən çox uzun tutulmuşdur. “-min” hecasında edilməsi lazım olan vurğu “dir” hecasına edilərək prozodi pozuqluğu meydana gəlmişdir.

Ancak: Bu sözdə vurğu ilk hecada olması lazım olarkən “-cak” hecasında edilmişdir. Dördlük dəyərində yazılmış olan “an” hecasındakı müddət gərəyindən uzun tutulmuşdur. Prozodi səhvi mövcuddur.

“İstiqlal Marşı”nın ilk bəndindəki səhvlər ikinci bənddə də bənzər şəkillərdə təkrarlanmaqdadır. “İstiqlal Marşı”nın təhlili istər prozodi, istərsə fonetika səhvləri baxımından son dərəcə əhəmiyyətli bir nümunədir. İcra əsnasında marşı söz, musiqi və məna bütünlüyü içərisində doğru oxuya bilən insanların sayı azdır.

Bu bölmədə, həmçinin, aşağıdakı musiqi nümunələrinin də təhlili verilmişdir: “Gəlsə o şün meclisə” şarkısı (makam: Rast; üsul: Yürük Səmai); “Gurub’etti günəş dünya karaldı” şarkısı (makam: Kürdilihicazkar; Üsul: Curcuna); “İntizarı makdeminle rehğuzarın gözlerim” şarkısı (makam: Acem Kürdü; Üsul: Fahte); “Sen kimseyi sevemezsin” (makam: Nihavend; Üsul: Düyek); “Kurdu meclis aşikan meyhanədə” (makam: Hicaz; Üsul: Aksak); “Günəşin batdığı yerdə” şarkısı (makam: Kürdili hicazkar; Üsul: Düyek; Heca vəznə: Sərbəst vəznə). Bütün bu nümunələrdə vurğu baxımından və durğu yerləri açılışından incələmə verilmişdir.

Təhlildən belə nəticə çıxarmaq olar ki, bəstəkar sərbəst vəznə yazılmış bu əsərdə, sərbəst vəznin mənasının ortaya çıxarılmasındakı çətinliyə rəğmənlə heca uzunluğu qısalığı və vurğu, durğu yerləri açıqlamasından uyğun bir əsər yaratmışdır. Lakin bəstəkarın fonetika açıqlamasından türkçəni dəyərləndirmədiyini görürük.

Nümunələr repertuardakı əsər sayı qədər çoxaldıla bilər. Yəni fonetika əlifbasını istifadə etməni öyrənən bir kimsə hər əsərdə bu əlifbanı çox asanlıqla tətbiq edə bilər. İşin ən mühüm cəhəti dili doğru istifadə etmək-

dən ibarətdir. Yuxarıda verdiyimiz əsər nümunələri danışiq dili əsas alınaraq yazıldığından, mövzuya maraq salan dil sevrələr üçün yaxşı bir tətbiq nümunəsini təşkil edə bilər.

Dissertasiyanın **Nəticə** bölməsində tədqiqata yekun vurulur.

Qrammatikanın səsləri təşkil edən sahəsi olan fonetika, eyni zamanda dilin struktur xüsusiyyətləri ilə yanaşı, estetik dəyərləri inkişaf etdirərək, dilin istifadəsinin təsirli və gözəl surətdə reallaşmasını təmin edir. Bunun üçün isə xüsusi təhsil və çalışma tələb edən bir müddət lazımdır.

Fonetika, dillərin səsləndirilmə formalarını araşdıran bir elm sahəsidir. Yazı dilində hərflərlə qarşılanan səslərin meydana gəlmə və söyləniş formalarını, bir-birlərinə necə təsir etdiklərini, səslərin hecalara çevrilərkən uğradığı dəyişiklikləri açıqlayır. Yer üzündəki dillər deyildiyi kimi yazılmadığı, yazıldığı kimi söylənmədiyini üçün bu dəyişmələrin müəyyən oluna bilməsi məqsədi ilə beynəlxalq bir fonetik əlifbası təşkil edilmişdir.

Diksiyada səslərin meydana gəlməsini və səs orqanlarının lazımlı vəziyyətlərini araşdıran fonetika diksiya üçün xüsusilə gərəkli olan bir məlumatdır. Türkcənin yazımına diqqət göstərilərək yazı qaydaları təsdiqlənmiş və yazının vahidliyi təmin edilə bilmişdir. Ancaq dilin danışılması üçün gərəkli fonetika qaydalarına böyük laqeydlilik edilmişdir. Halbuki şifahi-sözlü ünsiyyət də dilin əhəmiyyətli bir parçasıdır. Danışanın təhsili nə olursa olsun, danışmanın əhəmiyyətini artıracak, doğruluğunu təmin edəcək ən əhəmiyyətli təməl ünsür səs məlumatını doğru istifadə etməkdən ibarətdir.

Fonetika əlifbasının Türkiyə türkcəsində təsirli bir şəkildə istifadə edilməsi dilimizin ahəngini və zənginliyini itirmədən varlığını davam etdirə bilməsi üçün çox əhəmiyyətlidir.

Musiqi müəllimlərinin başlıca vəzifələrindən biri də şagirdlərlə birlikdə il boyu tamaşalar hazırlayıb, səhnəyə qoymaqdır. Bu işlər əsnasında ən böyük çətinlik bir mahnını öyrədərkən deyil, xarab olan tələffüzləri düzəltməyə çalışarkən özünü göstərir. Dili danışarkən yeddi yaşından etibarən yazdığı kimi oxuyub danışmağı öyrənən uşaqlar yazı ilə ifadə, yəni oxuma ya da danışma arasındakı fərqi qəbul etməkdə son dərəcə çətinlik çəkirlər.

Qulaq vərmiş etdiyi səhv tələffüzü eşitməkdən narahat olmaz. Hətta o səhvi doğru qəbul edər və bu, yaddaşda möhkəmlənər. Səhv məlumatı düzəltmək bir şeyi sıfırdan öyrətməkdən daha çətinidir. Bu, eynilə dilsevrələrin ya da dil təhsilinə yeni başlayan bir şagirdin göstərici ilə göstərilən arasında məntiqi bir bağ olmadığını qəbul edə bilməsi kimidir. Üzərində çalışdıqca deyilmək istəniləni anlar və işin önündəki maneə qalxar.

Dil bir bayraqdır və ən yaxşı şəkildə dalğalandırılmağı haqq edir. Bu tədqiqat dil ilə maraqlanan, dilsever bir musiqiçi olaraq, fonetika və musiqi sahəsində edilmiş ilk işlərdən biridir. İşimizdə həm mahnıları, həm də düz yazı nümunəsini araşdırmışıq.

Dili ortaqlıq bir şəkildə və doğru istifadə etməni öyrətmək musiqimizin gələcəyi baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir. Çünki, fonetikaya uyğun olaraq yazılmış əsər sayı yox deyiləcək qədər azdır. Mövcud olan əsərlərə isə fonetika əlifbasının səslərini tətbiq edərək söyləmək də əsərin musiqi və prozodik quruluşunu pozmaqdadır. Sözü tələffüzündə səslərin çıxış nöqtələrini və səslənmə əsnasında çalışan orqanları və mexanizmləri bilmək, çıxan səsin keyfiyyətini də təyin edir.

Türkiyə türkcəsinin fonetikasını və buna paralel olaraq prozodi mövzusu üzərində çalışarkən, dissertasiya səviyyəsində dildə, oxuma-yazma və danışmada, buna bağlı olaraq yazılan musiqi əsərlərinə, müəllimim Sönməz Atasoyun tələbələrində ötürdüyü biliklərə bir az fərqli bir baxımdan yaxınlaşaraq və dərslər qeydlərimi də içində qataraq dilsever bir musiqiçi olaraq çalışmışıq.

Nəticə olaraq görürük ki, nətiqlik sənətinin ən əhəmiyyətli qollarından biri olan musiqi sahəsində, söz söyləmə sənətinin məhək daşı olaraq qəbul edilən fonetikanın əhəmiyyəti kifayət qədər böyükdür. Çünki, fonetikanı istifadə etmək təsirli nətiqliyi doğurur. Bu isə dinləyənlər baxımından təsirli dinləməyi meydana gətirir. Dilin, yəni danışmanın estetikliyi doğru tələffüzlə mümkün olur və dinləmə sənəti bu estetikliyə paralel olaraq reallaşır. Dünyada artıq bu sənətin varlığı qəbul edilmiş olub, mövzu ilə əlaqədar ciddi seminar çalışmaları aparılmaqdadır.

İşimizin başda musiqi məktəbləri olmaq üzrə, nətiqlik ilə əlaqədar bütün sahələrdə fayda təmin edə biləcəyinə inanırıq. Musiqi adına, fonetikanı bilmədən, prozodisi doğru bir musiqi əsəri yazmaq təəssüf ki, mümkün deyil. Bu səbəbdən qanunla təhsilin ən başlanğıcından, yəni ibtidai təhsil çağında verilməsi lazım olan fonetika təhsili, konservatoriyalarda təhsil alan musiqiçilərə prozodi və fonetika mövzuları mütləq və mütləq verilməlidir. Unudulmamalıdır ki, hər ölkənin bölgə-bölgə dəyişən fərqli ləhcələri olub, bu fərqliliyin aradan qaldırılıb ortaqlıq bir nətiqliyin yaradıla bilməsi, qısaca dildəki qarışıqlığın aradan qaldırılma bilməsi üçün ortaqlıq bir tələffüzün öyrədilməsi şərtidir. Musiqi içində sözü şahlandıracaq olanlar, dili yaxşı bilən musiqiçilərdir.

Dissertasiyanın məzmununa uyğun olaraq müəllifin aşağıdakı elmi məqalələri çap olunmuşdur:

1. Müzikte fonetik bilimin ortaya çıkışı. Amza. / “Üzeyir Hacıbəylinin 125, Bakı Musiqi Akademiyasının 90 illik yubileylərinə həsr olunmuş Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, 31 may-2 iyun, 2011, s. 308-312
2. Türkiye Türkçesinde sesletme. // “Təsviri və dekorativ tətbiqi sənət məsələləri”. № 1 (7). Bakı, 2011, s. 88-93
3. İlk ve Orta Dereceli Eğitim Kurumlarında Öğretilen Müzik Dersi Müfredatının Türk Müziğinin Gelişmesine Katkısı Nedir? / Türk Müziği Kurultayı. 6-8 Nisan, İstanbul, 2011, s. 23
3. Musiqidə fonetik, diksiya və prozodi məsələləri. / Türksöylü xalqların musiqi mədəniyyətinin tədqiqi problemləri. ADMİU-nun 90 illiyinə həsr olunmuş XII Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 2013, s. 46-47
4. Fonetik və musiqi elmində prozodi məsələləri. // «Musiqi dünyası» jurnalı, № 1/94, Bakı, 2013, s. 73-75
5. Vokal icrada türk «Türk İstiklal marşı»nin fonetik-diksiya və prozodi təhlili. // “Təsviri və dekorativ tətbiqi sənət məsələləri”. № 1 (11). Bakı, 2013, s. 46-49
6. Prozodinin yaranması və inkişafı. // «Konservatoriya» (elmi nəşr). № 2 (20), Bakı, 2013, s. 5-10
7. Dünya müziği ve Türk müziği açısından Prozodi meselesinin tarihsel süreci ve gelişimi. // Kültür evreni (uluslararası sosyal bilimler dergisi). № 17, Ankara-Türkiye, 2013, s. 118-121

«Вопросы фонетики в турецком вокальном исполнительстве»

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена изучению основных принципов вокального исполнительства, таких как фонетическое строение, особенности дикции и прозодии. В диссертации дается исторический обзор основных этапов развития фонетики, начиная с древних времен по современный период, а также рассматриваются научные труды, посвященные данной проблеме, подчеркивается важность изучения вопросов фонетической дикции и прозодии для развития вокального искусства. Особое внимание уделяется автором теоретическому обоснованию данной проблемы. В диссертации дается подробный анализ некоторых образцов турецкой музыки с целью выявления проблем фонетической дикции и прозодии.

Диссертация состоит из введения, 4-х глав, заключения, библиографии и нотных приложений.

I глава диссертации – «Историческое развитие вопросов фонетики-дикции и прозодии» - состоит из двух разделов: 1.1. – «Взгляд в историю проблем фонетической дикции»; 1.2. – «Возникновение и развитие прозодии». **II глава – «Органы озвучивания фонетического алфавита».** **III глава - «Возникновение звуков в вокальном исполнительстве с позиций фонетической дикции и прозодии и изучение слоговых структур турецкого языка»** - состоит из двух разделов: 3.1. – «Фонетический алфавит на турецком»; 3.2. – «Элементы прозодии в литературе и музыке». **IV глава – «Анализ образцов турецкой музыки в вокальном исполнительстве с позиций фонетической дикции и прозодии».**

В заключении даются выводы и обобщения проведенного научного анализа.

**The problems of phonetics diction and prozodi in vocal performance
in Turkey and analysis of samples of the works of Turkish music**

SUMMARY

The dissertation is devoted to the basic principles of vocal performance, such as the phonetic structure, particularly diction and prozodi. The dissertation provides a historical overview of the main stages in the development of phonetics, from ancient times to the modern period, and also addresses the scientific writings on the subject, emphasizes the importance of examining issues of diction and phonetics prozodi for the development of vocal art. Particular attention is given to the author of a theoretical substantiation of the problem. The dissertation provides a detailed analysis of some samples of Turkish music in order to identify the problems of diction and phonetics prozodi.

The dissertation consists of introduction, 4 chapters, the conclusion, the bibliography and music applications.

I chapter of the dissertation - "Historical development issues from phonetics diction and prozodi" - consists of two chapters: 1.1. - "Look into the history of problems phonetic diction"; 1.2. - "The emergence and development of prozodi". Chapter II - "Bodies scoring phonetic alphabet". Chapter III - "The origin of sounds in vocal performance from the point of diction and prozodi phonetic and syllabic structures of learning the Turkish language" - consists of two chapters: 3.1. - "The phonetic alphabet in Turkish"; 3.2. - "Elements prozodi in literature and music". Chapter IV - "Analysis of samples of Turkish music in vocal performance from the standpoint of diction and phonetics prozodi".

In conclusion is given inference and generalisations of musical analysis.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

**БАКИНСКАЯ МУЗЫКАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ
им.УЗЕИРА ГАДЖИБЕЙЛИ**

На правах рукописи

НУН ИЧЕЛЛИ ЭЛИФ ИЛЬХАН

**ВОПРОСЫ ФОНЕТИКИ В ТУРЕЦКОМ
ВОКАЛЬНОМ ИСПОЛНИТЕЛЬСТВЕ**

6213.01 – Музыкальное искусство

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по искусствоведению**

Баку - 2014